

De sacramentale betekenis van zonnepanelen

Over theologie en duurzaamheid

Erik Borgman

Abstract Lange tijd stond de mens centraal in de theologie. De niet-menselijke natuur kwam hooguit indirect in beeld. *Laudato si'*, de recente encycliek van paus Franciscus, lokaliseert Gods genade echter overal in de schepping en de mensen ontvangen haar te midden van en via de rest van de schepping. Onduurzaamheid is zo een aspect van de heerschappij van de zonde in onze wereld. De inzet voor duurzaamheid wordt hiermee een uitdrukking van het geloof in de verlossing. Zonnepanelen getuigen ervan dat wij mensen weten dat we afhankelijk zijn van andere schepselen en dat dit verantwoordelijkheid impliceert. Het gaat er theologisch niet om God voor het karretje van de duurzaamheid te spannen. Duurzaam is allereerst Gods zorg voor ons via de schepping. Het juist antwoord hierop is duurzame zorg voor de schepping als netwerk waarin leven wordt gegeven en ontvangen. Zo krijgt God de eer die hem toekomt.

paus Franciscus, duurzaamheid, christologie, schepping, verlossing

1.

“Het schijnt dat duurzaamheid geen onderdeel is van de theologie”. Als we nog in de tijd van de scholastiek zouden leven, zou ik mijn bijdrage zo beginnen. Of in het Latijn: *videtur quod diuturnitatem non participat in sacrae doctrinae*. Mensen die op de hoogte zijn van de werkwijze van Thomas van Aquino in de *Summa Theologiae*, weten wat ze vervolgens te verwachten hebben. Het meest onwaarschijnlijke standpunt blijkt bij Thomas bij nader inzien doorgaans het juiste te zijn. Ik zal mij hier gedragen zoals het een leerling van de belangrijkste theoloog uit de dominicanenorde betaamt en proberen aan te tonen dat ondanks de schijn van het tegendeel, duurzaamheid wel degelijk een theologisch thema is. Nu is dit voor een rooms-katholieke theoloog sinds 18 juni 2015 een stuk gemakkelijker geworden. Op deze datum werd *Laudato si'* officieel gepromulgeerd. *Laudato si'* ‘Wees geprezen’ - over de zorg voor ons gemeenschappelijk huis is de langverwachte encycliek van paus Franciscus die nadrukkelijk het belang van duurzaamheid en de inzet ervoor onder-

streept.¹ Het gaat er mij hier niet zozeer om dat de paus dit belang verkondigt, maar het gaat om de wijze waarop de inzet voor duurzaamheid en het bewaren en respecteren van schepselen gelovig en theologisch wordt gemotiveerd. Zoals duidelijk zal worden opent dit voor de theologie nieuwe wegen.

2.

Lang lag het accent in de theologie geheel anders. De natuur in de zin van het niet-menselijke deel van de schepping werd theologisch gesproken hooguit in afgeleide zin van belang geacht. De gedachte was en is nog altijd vaak: wij moeten goed voor onszelf en voor onze wereld zorgen en van daaruit moeten we streven naar een behoedende in plaats van naar een vernietigende omgang met de schepping, die ons immers gegeven is om ons te voeden en de beschutten. Hetgeen Ignatius van Loyola (1491-1556) in zijn *Geestelijke oefeningen* (2013: no. 23) zegt, is exemplarisch voor de hoofdstroom van de christelijke traditie in het Westen:

De mens is geschapen om God onze Heer te loven, eerbied te bewijzen en te dienen en aldus zijn ziel te redden. Alle overige dingen op het aardoppervlak zijn geschapen met het oog op de mens, om hem het doel te helpen nastreven waarvoor hij geschapen is. Daaruit volgt dat de mens er gebruik van moet maken voor zover ze hem helpen dat doel na te streven, en dat hij ervan moet afzien voor zover ze daarbij een hinder zijn.

Duurzaamheid betekent “goddelijke bouwkunst” zien en erbij aansluiten

Het gaat om de menselijke ziel in relatie met God. Al het andere staat hiervan in dienst. Nu zijn de “dingen op het aardoppervlak” ons niet alleen tot hinder als ze onze aandacht afleiden van God, maar ook als de fijn-

stof in de lucht de meest gevoelige onder ons de adem beneemt of de behoefte aan tropisch hardhout ervoor zorgt dat er enorme oppervlakten bos worden gekapt, hetgeen uiteindelijk de zuurstofvoorziening bedreigt. Het meest duidelijke voorbeeld is natuurlijk de klimaatverandering. Deze zorgt voor allerlei mensenlevensbedreigende bijeffecten en in deze zin kunnen wij niet anders dan ons er zorgen over maken. Maar de klimaatverandering zelf, de wetenschap dat door menselijke invloed niet alleen het weer veranderlijk is geworden, maar het klimaat zelf verandert, in welke zin is dat gelovig en theologisch een probleem?

¹ Deze tekst is gebaseerd op een inleiding op de studiedag ‘Een geschenk uit/aan de hemel’, die op 12 juni 2015 plaatsvond aan de Christelijke Hogeschool Ede en onder aansturing van Stichting Oikos werd georganiseerd door het ‘Netwerk theologie en duurzaamheid’. Voor een verslag en de teksten van de lezingen, zie <<http://www.stichtingoikos.nl/actueel/duurzaamheid-hoger-op-de-agenda>> [14 januari 2016]. *Laudato si’* is officieel gedagtekend op 24 mei 2015, de datum van Pinksteren, waarmee een bijzondere band tussen de zorg voor de aarde als ‘ons gemeenschappelijke huis’ en de Heilige Geest wordt gesuggereerd. Mede op basis van wat er over de strekking en de inzet van de encyciek al bekend was op de studiedag, lag de lezing in hoge mate in de lijn ervan. Deze tekst is echter geactualiseerd met citaten uit de tekst. De tekst van de originele lezing is te vinden op <<http://www.stichtingoikos.nl/sites/default/files/uploads/Documenten/inleiding%20Erik%20Borgman.doc>> [14 januari 2016].

Om daar zicht op te krijgen, zouden we om te beginnen kunnen kijken naar één van de bekendste gelijkenissen van Jezus:

Waarmee kunnen we het koninkrijk van God vergelijken en door welke gelijkenis kunnen we het voorstellen? Het is als een zaadje van de mosterdplant, het kleinste van alle zaden op aarde wanneer het gezaaid wordt. Maar als het na het zaaien opschiet, wordt het het grootste van alle planten en krijgt het grote takken, zodat de vogels van de hemel in zijn schaduw kunnen nestelen. (*Marcus* 4,30-32; vgl. *Mattëus* 13,31; *Lucas* 13,19)

Meestal zijn christenen geneigd om zichzelf, hun kerk, of zoiets als de christelijke beschaving met het mosterdzaadje te identificeren: onooglijk klein en zwak, maar het begin van iets veel groters, namelijk het koninkrijk van God. Het is echter maar de vraag of de parabel hiermee niet te modern gelezen wordt, dat wil zeggen teveel vanuit de vooronderstelling dat mensen met hun wil en hun project het centrum van de werkelijkheid zijn.

Op een school waar ik een lezing kwam geven, hing op het lerarentoilet een spreuk van tekstschrijverscollectief *Loesje*: “Het verschil tussen een bloem en onkruid is een oordeel”. Misschien ligt de nadruk van het parabel wel veeleer daarop. Interessant genoeg is de mosterdplant waar Jezus het over heeft een tamelijk rommelig bosje en geen majesteitelijke boom. Misschien moeten we de boodschap van de parabel dan ook wel veel eerder daarin zoeken dat het koninkrijk van God gelijk is aan dat wat nu vaak onkruid lijkt en maar ongeremd lijkt te groeien, maar desondanks voorziet in inwoning, beschutting en ruimte voor rust en voortplanting. De positie van de toehoorders in de parabel is dan gelijk aan die van de vogels. Het wonder van Gods schepping is dat wij er een thuis in vinden, dat wij er deel van uitmaken en ons zo ingebed mogen weten. We kunnen leven en we weten ons van betekenis dankzij de plaats die we voor ons bereid vinden.

Dit, zo suggereert paus Franciscus, laat Jezus ons zien. Jezus brengt ons de wereld voor ogen als Gods schepping, een ruimte waarin door ons te wonen valt en bezig is opnieuw de tuin te worden die zij was toen God haar “zeer goed” noemde. Paus Franciscus (2015: no. 95, 97) schrijft:

In de dialogen met zijn leerlingen nodigde Jezus hen uit de vaderrelatie te erkennen die God heeft met al zijn schepselen, en herinnerde Hij hen met een ontroerende tederheid eraan hoe ieder van die schepselen in zijn ogen belangrijk is: “Kan men niet vijf mussen kopen voor twee stuivers? Toch vergeet God niet een van hen” (*Lucas* 12:6). “Let eens op de vogels in de lucht: ze zaaien niet en maaien niet en verzamelen niet in schuren, maar uw hemelse Vader voedt ze” (*Matteüs* 6,26). [...] Wanneer Hij iedere hoek van zijn land doorkruiste, hield Hij stil om de door zijn Vader gezaaide schoonheid te aanschouwen en nodigde Hij zijn leerlingen uit te beseffen dat de dingen een goddelijke boodschap bevatten: [...] “Het Rijk der hemelen lijkt op een mosterdzaadje...”

Het wonder van de schepping is allereerst dat de schepselen elkaar de ruimte geven die ze nodig hebben om te kunnen wonen, het voedsel om te leven. Het gaat er allereerst om dat we dat weer zien en het gaat er vervolgens om dat we daarnaar leven, in plaats van de ruimte met geweld te nemen en elkaar van voedsel te beroven.

3.

Er zijn milieuactivisten die de menselijke soort beschouwen als een plaag voor de aarde. Volgens hen vraagt een duurzame wereld om mensen die weten dat de menselijke soort een bedreiging is voor de bestendigheid van de aarde en die deze schade zo klein mogelijk proberen te houden. Sommigen gaan zo ver dat zij het om ecologische redenen onverantwoord vinden kinderen te krijgen. En niet alleen milieuactivisten vragen aandacht voor onze ecologische *footprint*, allemaal worden we tegenwoordig aangespoord deze *footprint* zo klein mogelijk te houden. Hiermee dreigen wij echter uit het oog te verliezen dat het naar Bijbelse overtuiging goed is dat er mensen *zijn*. Het gaat er niet om onze *impact* zo klein mogelijk te maken. Het gaat erom dat we de goede impact hebben en wij ons gedragen naar wat wij zijn: beeld van God.

Het centrale punt van paus Franciscus in *Laudato si'* is de onderlinge afhankelijkheid van alles. De encycliciek (no. 86) verwijst naar een zeldzaam poëtische passage uit de officiële *Catechismus van de Katholieke Kerk* met deze strekking:

De zon en de maan, de ceder en het bloempje, de adelaar en de mus: het schouwspel van hun oneindige verscheidenheid en ongelijkheid betekent dat geen enkel schepsel aan zichzelf genoeg heeft. Zij bestaan slechts in onderlinge afhankelijkheid om elkaar wederzijds aan te vullen, ten dienste van elkaar. (Katholieke Kerk 1997: no. 340)

Vanuit dit beeld, dat rijmt op de schildering die Psalm 104 geeft, kan de paus in *Laudato si'* een directe verbinding leggen tussen de zorg voor de aarde en rechtvaardige menselijke verhoudingen. Aantasting van de bodem betekent onrecht voor degenen die van het land afhankelijk zijn, aantasting van het regenwoud betekent tevens geweld tegenover degenen die voor hun levensonderhoud van het regenwoud leven, opwarming van de aarde betekent dat degenen die in kwetsbare gebieden leven en geen andere keus hebben nog meer bedreigd worden. Sommige commentatoren hebben gesuggereerd dat in *Laudato si'* het vraagstuk van de sociale gerechtigheid uiteindelijk toch belangrijker zou zijn dan de omgang met de aarde als ons gemeenschappelijk huis. Hiermee zou *Laudato si'* er uiteindelijk niet in slagen de strijd te overstijgen tussen degenen die menen dat inzet voor het heil van mensen als eerste geboden is en degenen die mensen dat de strijd voor de duurzaamheid van de aarde voorop moet staan. Het is echter de inzet van het document om duidelijk te maken dat de armen deel zijn van het gemeenschappelijk huis – in de zin van het gemeenschappelijk huishouden – waarvoor wij zorg moeten dragen, maar dat niet-menselijke schepselen evenzeer deel uitmaken van de gemeenschap waarin de inzet voor een goed leven voor ieder rijmt met het streven naar een goed bestaan voor allen. De encycliciek ziet deze opstelling bij uitstek belichaamd in de figuur van Franciscus van Assisi (1181/2-1226), wiens naam de paus bij zijn keuze heeft aangenomen en aan wiens *Loflied voor de schepping* of *Zonnelied* het document zijn titel ontleent: *Laudato si'*, wees geprezen. In

de heilige Franciscus, die in vriendschap met alle schepselen omging, maar er ook voor koos in radicale armoede te leven, kan men zien, zo schrijft de paus in de encycliek, “hoezeer zorg voor de natuur, gerechtigheid jegens de armen, inzet in de samenleving en innerlijke vrede niet te scheiden zijn” (no. 10).

Laudato si' citeert de eerste biografie van Franciscus van Assisi, de middeleeuwse franciscaanse theoloog Bonaventura (1221-1274). Deze schrijft hoe Franciscus' innige band met God hem in zijn relatie met alle schepselen terugbracht tot de staat van oorspronkelijke onschuld (Bonaventura 1978: 87). Hiermee herinnert de encycliek eraan dat de harmonische verhouding van de zijnden die de schepping oorspronkelijk “zeer goed” maakte, fundamenteel is verstoord.

Laudato si' houdt er geen romantische visie op de natuur op na, waarin voor het schattige muisje wel en voor de op hem loerende kat geen plaats is en waarin overbemesting als probleem wordt gezien, maar er geen oog is voor de dreiging van honger en gebrek. De harmonische relatie tussen mens en natuur is veranderd in een conflict, schrijft de paus nuchter. Maar in zijn visie wordt

de zonde in al haar verwoestende kracht zichtbaar in de oorlogen, in de verschillende vormen van geweld en mishandeling, in het in de steek laten van de meest kwetsbaren, in de aanvallen op de natuur (no. 66).

De moderne neiging is om dit conflict te vergroten en de natuur met kracht te onderwerpen. De inzet van de encycliek is echter deze harmonie actief te herstellen.

Hiermee wordt duurzaamheid fundamenteel een theologisch thema. Het gebrek aan duurzaamheid is een aspect van het feit dat de zonde in onze

Het wonder van Gods schepping is dat wij er een thuis in vinden

wereld heerst en de inzet voor duurzaamheid is een uitdrukking van het geloof in de verlossing, die in het optreden van Jezus al begonnen is. Wanneer mensen in hun denken en in hun doen laten blijken niet langer in te zien dat zij afhankelijk zijn van een netwerk dat hen draagt en onderdeel van een weefsel zijn dat hen het bestaan gunt, dan worden zij een bedreiging voor dit weefsel en voor de schepselen die van dit weefsel deel uitmaken. Zo bedreigen zij allereerst die schepselen die niet tot de menselijke soort behoren, maar omdat zij van vitaal belang zijn voor het menselijk leven ook het bestaan van andere mensen, en uiteindelijk van zichzelf.

Wij mensen kunnen de struik niet zijn die ons plaats biedt. Wij kunnen die struik niet laten groeien, we kunnen de struik die ons schaduw en beschutting geeft, een plaats om te wonen, die we nodig hebben om gevoed te worden, om leven te ontvangen en leven door te geven niet ontwerpen en realiseren. We kunnen die struik alleen maar ontvangen en er dankbaar gebruik van maken. Deze dankbaarheid impliceert dat wij ons inzetten voor het voortbestaan van de struik. Wanneer we dat doen, wanneer we ontvangen wat te ontvangen valt en zo geven wat er gegeven moet worden, zijn we beeld van God doordat we eraan bijdragen dat alles “zeer goed” is en brengen wij God de eer die hem toekomt en ons betaamt.

In deze visie is inzet voor duurzaamheid zelf – met een typisch katholiek neologisme – ‘theologisch’, dat wil zeggen, intrinsiek gericht op God en Gods eer.

4.

Zo kan duidelijk worden wat de titel van dit artikel betekent. Vanuit deze visie zijn zonnepanelen op het dak van onze kerken en huizen, bedrijven en kantoren geen oplossing voor het gebrek aan duurzaamheid. Zoals het gebruik van windenergie ook geen oplossing is, of het begrenzen van de CO₂-uitstoot. Er bestaat geen oplossing, want duurzaamheid is geen probleem, geen project en geen te bereiken doel. Onze nood aan energie hoort bij de menselijke conditie, bij de creatuurlijke conditie, evenals het feit dat wij onze energie aan andere schepselen moeten ontleen.

Naar klassiek katholiek-theologisch inzicht betekent schepsel zijn niet ooit een keer door God gemaakt zijn. Schepsel zijn betekent: niet-zelfgenoegzaam zijn. Een schepsel is niet uit zichzelf ontstaan en kan zichzelf niet in het bestaan houden. Daarom is het afhankelijk van andere schepselen. Echter, uiteindelijk is een schepsel hierin afhankelijk van een ander die niet afhankelijk en wel zelfgenoegzaam is: God. De oerzonde is het niet-accepteren van de eigen eindigheid en de bijbehorende afhankelijkheid, de poging zich zelfgenoegzaam te gedragen. Niet-duurzame omgang met de wereld en alles wat deel van haar is, is een uitdrukking van deze oerzonde. In plaats van de eindigheid te accepteren en met andere schepselen samen te werken, wordt geprobeerd de eigen eindigheid te compenseren door andere schepselen uit te buiten.

De inzet voor duurzaamheid is een uitdrukking van het geloof in de verlossing

Diegene die weet dat wij energie ontvangen, die inziet dat wij afhankelijk zijn van de energie die wij van anderen krijgen, die weet ook dat de energie die we krijgen in beginsel begrensd is. Wie gelooft energie te produceren, die denkt dat zij in beginsel

oneindig is en beschouwt elke grens als lastige barrière die zo snel mogelijk overwonnen dient te worden. Het probleem van veel klimaatveranderingssceptis is niet dat het niet goed zou zijn wetenschappelijke pretenties met het nodige wantrouwen te bekijken. Het probleem is dat de sceptis vaak lijkt voort te komen uit een principieel ongelooft: er kan geen probleem zijn met ons eindeloos verlangen en er kan geen grens zijn aan onze grenzeloze mogelijkheden.

Dit betekent niet dat wij ons moeten houden aan de bestaande grenzen. Dit zou het menselijk bestaan opsluiten in de vorm die het nu heeft. De menselijke mogelijkheden zullen steeds weer elke vermeende grens achter zich laten als wij ons laten gezeggen door degene die zegt: "Alles maak ik nieuw!" (*Openbaring* 21,5) Maar de mogelijkheden zijn nooit oneindig. Onze concrete mogelijkheden en de grenzen ervan laten zich alleen ontdekken in onze steeds concrete situatie van niet-zelfgenoegzaamheid (vgl. Hanekamp 2015).

Als zonnepanelen in de titel van dit artikel worden aangeduid als 'sacramenteel', dan staat op de achtergrond de definitie die het Tweede Vaticaans Concilie van 'sacrament' gegeven heeft. Aan het begin van de dogmatische constitutie over de kerk *Lumen Gentium*, noemde het concilie de kerk "als het ware een sacrament, dat wil zeggen het teken en het instrument van de innige vereniging met God en de eenheid van het menselijk geslacht" (Tweede Vaticaans Concilie 1964: no. 1). De *Catechismus van de Katholieke Kerk* leidt hieruit de volgende visie op de afzonderlijke sacramenten af: "De zichtbare ritens waarmee de sacramenten gevierd wor-

den, duiden de genade aan die elk sacrament eigen is en verwezenlijken die” (Katholieke Kerk 1997: no. 1131).

Een sacrament is in deze visie niet alleen maar een teken of symbool, maar een teken of symbool dat hetgeen het betekent ook bewerkt. Als we dus zonnepanelen opvatten als sacramenteel, dan betekent dat enerzijds dat het gebruik van zonnepanelen een concrete poging is een bijdrage te leveren aan het vinden van een antwoord op de problemen die worden veroorzaakt door onze overmatige afhankelijkheid van fossiele energie. Anderzijds zijn het echter ook tekenen die uitdrukken en duidelijk maken dat een andere omgang met onze afhankelijkheid nodig is. De oplossing voor de problemen die we hebben met de zorg voor de aarde als ons gemeenschappelijk huis ligt niet zonder meer in het zoveel mogelijk toepassen van zonnepanelen. Ze ligt veeleer in het inzien en erkennen van de visie op het bestaan die in het gebruik van die zonnepanelen is geïmpliceerd: een bestaan in afhankelijkheid dat tegelijkertijd een verantwoordelijkheid met zich meebrengt.

Een leven dat gebaseerd is op deze visie is wat paus Franciscus in *Laudato si'* (no. 137-162) ‘integrale ecologie’ noemt. Vanuit deze visie kunnen ook het gebruik van een elektrische auto, het besluit minder te vliegen, het voornemen na elke vliegtocht een boom te laten planten teneinde de CO₂-uitstoot goed te maken, het gebruik maken van een groentepakket met lokaal en duurzaam gekweekte groenten, en nog oneindig veel meer concrete handelingen of vormen van ascese – om met Sarah Coakley (2015) dat ouderwetse woord maar eens te gebruiken – sacramentele betekenis krijgen. Zij dragen bij aan de oplossing van concrete problemen, maar wijzen daarin tegelijkertijd boven deze bijdrage uit.²

Nogal eens wordt aan de kerken de vraag gesteld wat het geloof kan bijdragen aan een duurzame omgang met de aarde. Wat duurzame omgang is, wordt dan geacht duidelijk te zijn en de kerken worden aangesproken op hun mogelijkheden te bevorderen dat mensen zich volgens de normen hiervan gaan gedragen. Het gunstige oordeel dat *Laudato si'* bij verschijnen wereldwijd ten deel viel, had deze achtergrond. De redenering van veel commentatoren was: als de miljard rooms-katholieken zich duurzaam gaan gedragen, dan is dat een grote sprong vooruit. Maar de encycliek is er niet op gericht God in te zetten om mensen tot duurzaam gedrag te brengen. De encycliek ziet het verlangen naar duurzaamheid als uitdrukking van het verlangen naar God en naar de volle manifestatie van Gods heerlijkheid in zijn schepping.

Inzet voor duurzaamheid betekent geen eindeloze zorgelijkheid, geen voortdurende strijd tegen een almaar dreigende desastreuze catastrofe, niet worden opgejaagd door de angst voor de dreigende ondergang van de aarde.³ Het betekent oog hebben voor de wonderbaarlijke

² Volgens de definitie van de *Catechismus van de Katholieke Kerk* hoort het bij een sacrament dat het is ‘ingesteld door Christus en toevertrouwd aan de kerk’. Hoe men dit ook precies wil verstaan, dit geldt uiteraard voor zonnepanelen niet. Ze zijn daarom eerder sacramenteel dan ‘een sacrament’. Dat het gebruik ervan niettemin wel degelijk in de Geest van de Gezalfde Jezus is waarvan de kerk volgens haar opdracht getuigt en waarvan de kerk leeft, hoort tot de strekking van dit artikel.

³ Vanuit dit gezichtspunt is het een probleem dat er in *Laudato si'* op sommige plaatsen (met name in no. 17-61, het hoofdstuk onder de titel “Wat er met ons huis aan het gebeuren is”), met enige regelmaat een zeker alarmisme de boventoon voert: als we niet snel en collectief ingrijpen, leidt dit tot onvoorstelbare catastrofes.

verbondenheid van alles met alles, de ontdekking dat het bestaan zelf een steeds wisselende conversatie is met steeds weer andere partners, familieleden, mensen en dieren, planten en dingen die je zomaar, uit pure vrijgevigheid, van dienst zijn. Op deze manier betekent inzet voor duurzaamheid uiteindelijk juist een beweging weg van de zorgelijkheid en de bevangenheid door angst. Het betekent leven van genade, en de telkens ongekend vreugdevolle ontdekking dat dit mogelijk is.

5.

Er is een eco-feministische traditie van kritiek op het reductionistische en op beheersing gerichte karakter van hedendaagse wetenschap en technologie. Deze traditie is en wordt vaak afgedaan als obscurantisme, een poging om terug te keren naar een vaag, intuïtief en subjectief contact met de werkelijkheid, en dit de plaats te laten innemen van het precieze, objectieve en kritische inzicht dat de wetenschap mogelijk heeft gemaakt. De wetenschap die ons zoveel kennis heeft gebracht en via de technologie de kwaliteit van ons leven zozeer heeft verbeterd. Inderdaad is de idee dat we pas dankzij de wetenschap kennis van de werkelijkheid hebben één van de belangrijke objecten van kritiek van feministische wetenschapsfilosofen en -critici als Sandra Harding (1991) en Maria Mies en Vandana Shiva (1993). Wetenschap verfijnt ons contact met de werkelijkheid, maar we hadden van deze werkelijkheid al kennis omdat we er deel van uitmaken. Dit participatie-aspect is onvervangbaar. Het is niet de geneeskunde die ons leert wat ziekte en gezondheid zijn en het is niet de gynaecologie die mensen leert hoe zij zich moeten voortplanten, vrouwen hoe ze moeten baren. De suggestie dat dit wel zo is, maakt mensen afhankelijk van anderen, vermeende deskundigen, die gaan bepalen wie zij moeten zijn en wat zij zouden moeten doen. Dit leidt ertoe dat mensen afleren te doorzien wat er met hen gebeurt en hoe hun eigen leven vorm te geven.

Het leven kan uiteindelijk door geen wetenschap worden ingehaald, alleen maar door de wetenschap worden gevolgd, nader worden beschreven en geanalyseerd, op onderdelen beter worden doorgrond. Dit impliceert in verband met duurzaamheid dat metingen wel duidelijk kunnen maken dat er iets misgaat, maar ons niet kunnen vertellen wat we moeten doen om die situatie te keren. CO₂-uitstoot mag een probleem zijn, dat wil nog niet zeggen dat *reductie* van CO₂-uitstoot het antwoord zou zijn op dit probleem. Het is helemaal niet gezegd dat we kunnen terugkeren naar de *status quo ante*.

Eerder dan eenzijdig te streven naar het verminderen van afval past het in mijn visie beter bij de christelijke traditie om aan te sluiten bij de slogan van de cradle-to-cradlebeweging: *there is no such thing as waste, er bestaat helemaal geen afval*. Alles wat er is, is grondstof voor het volle bestaan van al het andere: *waste equals food*. Het gaat erom alles te zien als geschenk dat in potentie bijdraagt aan het goede leven. Dit sluit aan bij wat ik beschouw als de fundamentele beweging van het christendom: *kenosis*, de ontleding van God in verborgenheid en zwakheid zoals deze gestalte kreeg in Jezus. Met Paulus in de eerste brief aan de Korintiërs:

Wat in de ogen van de wereld dwaas is, heeft God uitgekozen om de wijzen te beschamen; wat in de ogen van de wereld zwak is, heeft God uitgekozen om de sterken te

beschamen; wat in de ogen van de wereld onbeduidend is en wordt veracht, wat niets is, heeft God uitgekozen om teniet te doen wat iets is (1 *Korintiërs* 1,27-28).

Het rijk van God wordt naar Bijbelse overtuiging niet met legers en paarden gesticht, maar krijgt vorm vanuit zwakheid en verborgenheid. Gelovige inzet voor duurzaamheid kan daarom niet bestaan in het met overmacht opleggen van regels en het afdwingen van gehoorzaamheid. Regels, en het bestraffen van de overtreding ervan, kunnen slechts een bescheiden ondersteuning zijn van een cultuur waarin het streven naar een duurzame omgang met de aarde als ons gemeenschappelijk huis wordt erkend als centraal belang. Het kan deze erkenning niet vervangen.

Om deze reden is paus Franciscus in *Laudato si'* (no. 164-175) terughoudend als het gaat om technische oplossingen en juridische dwang om tot duurzaam gedrag te komen. De encycliek is daarvoor nogal bekritiseerd, maar het past in de lijn van mijn betoog hier. Met een verwijzing naar de parabel van het mosterdzaadje waar ik eerder naar verwees: het gaat er niet om dat we andere bomen gaan zaaien of ze sneller gaan opkweken. Het gaat erom te zien dat de struiken die ondanks alles onontkoombaar groeien, de struiken zijn waarin we schaduw kunnen vinden en kunnen nestelen. *Waste equals food*. Daar is de duurzaamheid als de gestalte van de nabijheid van Gods rijk ons vooruit en hebben wij haar te volgen.⁴

Het gaat er, anders gezegd, niet om duurzaamheid op te leggen aan een intrinsiek niet-duurzame cultuur. Dat komt neer op onduurzaam bestrijden van onduurzaamheid. We doen dan net of de wereld niet van God is en reddeloos verloren als wij er niet in slagen haar te dwingen om van God te worden. De bevrijdingstheologie heeft ons geleerd dat wij niet de armen

Een bestaan in afhankelijkheid dat tegelijkertijd een verantwoordelijkheid met zich meebrengt

moeten evangeliseren, maar de armen moeten toestaan ons te evangeliseren. Paus Franciscus (2013: no. 186-216) heeft deze gedachtegang weer opgenomen. Evenzo moeten we leren om niet de wereld duurzaam te willen maken, maar Gods duurzame trouw ons nabij te laten komen als dat wat ons steeds opnieuw uitnodigt in ons gedrag duurzaam te worden.

Een commentator op een eerdere versie van deze tekst schreef dat hij van deze redenering niet veel begreep. Hij vermoedde met recht dat 'duurzaamheid' hier niet langer sloeg op het menselijk gedrag ten opzichte van de rest van de schepping. Duurzaamheid is uiteindelijk de wijze waarop de schepselen volgens Gods bedoelingen met elkaar interacteren en waarop wij mensen hebben in te spelen en waarin wij ons hebben te voegen wanneer wij streven naar wat wij aanduiden als een duurzame samenleving en cultuur.

Om te verhelderen wat ik bedoel, verwijs ik opnieuw naar *Laudato si'*. Daarin (no. 98) wijst

⁴ Op tal van plaatsen passen mensen zich aan aan de nieuwe omstandigheden die door niet-duurzaam gedrag zijn veroorzaakt. Zie voor een voorbeeld dat door de betreffende auteur beschouwd wordt als wegwijzer naar de toekomst, Lowenhaupt Sing 2015.

de paus erop dat Jezus in het Marcusevangelie wordt aangeduid als ‘de timmerman’ (*Marcus* 6,3). Hij interpreteert dit als: “Jezus werkte met zijn handen en stond dagelijks in contact met de door God geschapen materie om daaraan met zijn vaardigheid van handwerksman vorm te geven”. Hij ging met de materie een relatie aan, deelde er het bestaan mee en vanuit deze relatie leerde Hij ermee werken. Zo leerde Hij, in de voorstelling van paus Franciscus, Gods alomtegenwoordige werkzaamheid zien op basis waarvan hij later zijn leerlingen uitnodigde de Vaderrelatie te erkennen die God heeft met al zijn schepselen en hen met een ontroerende tederheid eraan herinnerde, hoe ieder van die schepselen in zijn ogen belangrijk is (no. 96). Naar christelijke overtuiging is Jezus’ verrijzenis een bevestiging dat Jezus in zijn spreken inderdaad Gods woord verkondigde, in zijn handelen Gods woord belichaamde en zijn blik in harmonie was met Gods blik. Jezus’ blik ziet alles wat is als op weg naar een situatie waarin God opnieuw “alles in alles” is en waarin daarom alles, alles steunt en voedt; alles, alles draagt, overeind helpt en tot volle bloei brengt. Zoals het vanaf de beginne is bedoeld. Door zijn verrijzenis, zegt *Laudato si’* (no. 100):

doen de schepselen van deze wereld zich aan ons niet meer voor als een puur natuurlijke werkelijkheid, omdat de Verrezenen ze op mysterieuze wijze omgeeft en richt op een bestemming van volheid. Dezelfde bloemen op het veld en de vogels die [Jezus] verwonderd aanschouwde met zijn menselijke ogen, zijn nu vol van zijn lichtende tegenwoordigheid.

Wat dit zou kunnen betekenen suggereert de encycliek met een enigszins verborgen citaat (no. 80, noot 52) uit het commentaar van Thomas van Aquino op de fysica van Aristoteles (1958-1962: Liber 2, lectio 14):

natuur is niets anders dan het vakmanschap van een specifieke kunst, namelijk de goddelijke bouwkunst, die in de dingen is gelegd zodat deze dingen zich bewegen in de richting van een bepaald doel. Het is alsof de scheepsbouwer in staat zou zijn ervoor te zorgen dat het hout uit zichzelf de vorm van een schip aanneemt.

Gods bedoelingen gaan schuil in de wijze waarop de schepping steeds op onverwachte manier herstelt van het geweld dat haar wordt aangedaan wanneer zij door de macht van het kwaad wordt afgebroken in plaats van opgebouwd. Waarachtige duurzaamheid betekent nieuwe manieren vinden om deze “goddelijke bouwkunst” te zien en erbij aan te sluiten. Zoals de ware timmerman het hout vormgeeft niet door er zijn wil aan op te leggen, maar door te doen wat het hout hem toestaat om te doen.

6.

De duurzaamheid van Gods liefde waarin de dingen met elkaar verbonden zijn, elkaar aanspreken, op elkaar reageren, elkaar in het bestaan houden, spreekt in alle dingen. Het is zaak deze liefde te zien en erop te antwoorden. Deze liefde vergeten wij als wij onszelf poneren als de grondslag van ons eigen bestaan, onze afhankelijkheid niet onder ogen willen zien, handelen alsof wij ons leven moeten veroveren op een vijandig universum, denken dat wij ons

bestaan in de greep kunnen krijgen, leven alsof het geluk van anderen ten koste gaat van dat van ons en dat het daarom weliswaar betreuenswaardig is, maar onvermijdelijk om anderen te laten lijden onder onze levenswil.

Gods economie is er een van overvloed en overmaat. Telkens opnieuw echter vermoeden, zien en organiseren wij schaarste (Barrera 2005). Jezus Christus herstelt ons in de overmaat van relationaliteit, zo getuigt de hymne die Paulus citeert in zijn brief aan de christenen van Kolosse:

Beeld van God, de onzichtbare, is hij,
 eerstgeborene van heel de schepping:
 in hem is alles geschapen,
 alles in de hemel en alles op aarde,
 het zichtbare en het onzichtbare,
 vorsten en heersers, machten en krachten,
 alles is door hem en voor hem geschapen (*Kolossenzen* 1,15-17).

De goddelijke liefde en de overgave, de goddelijke barmhartigheid en zorg die in Jezus zichtbaar werd, is dezelfde liefde, overgave, barmhartigheid en zorg die de grondslag is van de hele schepping. In de schepping leven vanuit deze liefde en overgave, deze barmhartigheid en zorg, en ze aan het licht brengen als dragende krachten van het bestaan: dat is de zending van de kerk (Borgman 2015). Deze zending kan de kerk vervullen, want Jezus is haar hoofd en zij is zijn nieuwe lichaam, nadat Hij uit de doden is opgestaan (*Kolossenzen* 1,18).

De kerk *kan* deze zending vervullen, maar doet het vaak niet. Christenen *kunnen* deze zending vervullen, maar doen het vaak niet. Het is echter een hoopvol teken dat overal zonnepanelen opduiken, ook op de daken van kerken. Het gaat erom daarin – “zonder tong of taal” en zonder dat zich een stem laat horen (*Psalms* 19:4) – *Laudato si'* te horen. En dan niet de encycliek, maar het gedicht waar de encycliek zijn titel aan ontleent (Franciscus van Assisi 2006):

Wees geprezen, mijn Heer met al uw schepselen,
 vooral door mijnheer broeder zon,
 die de dag is en door wie Gij ons verlicht.
 En hij is mooi en straalt met grote pracht;
 van U, Allerhoogste, draagt hij het teken.

Teken en instrument van de innige vereniging van de aarde met al wat zij omvat met God in zijn genadige vrijgevigheid.

Prof. dr. E.P.N.M (Erik) Borgman is lekendominicaan en hoogleraar Publieke Theologie en bekleedt de Cobbenhagen Leerstoel van Tilburg University. Hij schrijft en spreekt over de relatie tussen christelijke traditie, geloof en hedendaagse cultuur. E.E.P.N.M.Borgman@uvt.nl

Duurzaamheid opleggen aan een intrinsiek niet-duurzame cultuur komt neer op onduurzaam bestrijden van onduurzaamheid

Literatuur

- Barrera, A.F.** (2005). *God and the Evil of Scarcity. Moral Foundations of Economic Agency*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Bonaventura** (1978). *Leven van de heilige Franciscus van Assisi. Grote en Kleine Levensbeschrijving*. Haarlem: Gottmer.
- Borgman, E.** (2015). *Waar blijft de kerk. Gedachten over opbouw in tijden van afbraak*. Baarn: Adveniat.
- Coakley, S.** (2015). *The New Asceticism. Sexuality, Gender, and the Quest for God*. London: Bloomsbury.
- Ignatius van Loyola** (2013). *Geestelijke oefeningen*. Averbode: Altiora [origineel 1544].
- Franciscus van Assisi** (2006). *De Geschriften*. Haarlem: Gottmer.
- Franciscus, paus.** (2015). *Laudato si' 'Wees geprezen' - over de zorg voor het gemeenschappelijke huis*. <rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=5000>. [15 januari 2016].
- Franciscus, paus.** (2013). *Evangelii gaudium. Over de verkondiging van het evangelie in de wereld van vandaag - Apostolische exhortatie naar aanleiding van de bisschoppensynode 2012 over de nieuwe evangelisatie*. <rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=4984>. [15 januari 2016].
- Hanekamp, J.** (2015). *Utopia and Gospel. Unearthing the Good News in Precautionary Culture*. Tilburg: niet gepubliceerde dissertatie. <pure.uvt.nl/portal/files/5129814/Hanekamp_utoopia_11_02_2015.pdf> [15 januari 2016].
- Harding, S.** (1991). *Whose Science? Whose Knowledge? Thinking from Women's Lives*, Ithaca: Cornell University Press.
- Katholieke Kerk** (1997). *Catechismus van de Katholieke Kerk*. <rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=1> [15 januari 2016].
- Lowenhaupt Sing, A.** (2015). *The Mushroom at the End of the World. On the Possibility of Life in Capitalist Ruins*. Princeton: Princeton University Press.
- Mies, M. en Shiva, V.** (1993). *Ecofeminism*. New York: Zone Books.
- Thomas van Aquino** (1947). *Summa theologiae*. <dhsprory.org/thomas/summa/index.html> [15 januari 2016].
- Thomas van Aquino** (1958-1962). *Commentaria in octo libros Physicorum*. <dhsprory.org/thomas/Physics.htm> [15 januari 2016].
- Tweede Vaticaans Concilie** (1964). *Lumen gentium. Dogmatische constitutie over de kerk*. <rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=617>. [15 januari 2016].